

Ishopanishadbhashya - Ganapati Muni

——
ॐशोपनिषद्भाष्यम्

——
Document Information

Text title : Ishopanishadbhashyam

File name : ishabhashyaGM.itx

Category : upanishhat, gaNapati-muni

Location : doc_upanishhat

Author : Vasishtha Ganapati Muni

Proofread by : Sunder Hattangadi

Description-comments : The Collected Works of Vasishtha Kavyakantha Ganapati Muni

Latest update : July 21, 2013

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

April 1, 2025

sanskritdocuments.org

ઈશોપનિષદ્ભાષ્યમ્

અથ વાજસનેયિનાં સંહિતોપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ૐ ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્ કિં ચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુજ્જીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

જગત્યાં પ્રપગ્ચે યત્ કિં ચ જગત્ ગતિમત્ પ્રાણવદિતિ યાવત્ । તદિદં
સર્વં ઈશા સર્વશક્તેન પરમાત્મના વાસ્યમાચ્છાદમ્ વ્યાખ્યમિત્યર્થઃ ।
તેન જગદંશેન ત્યક્તેન પરિત્યક્તેન અવિષયીકૃતેનેતિ યાવત્ । ભુજ્જીથાઃ
અનુભવ ઈશ્વરમિતિ શેષઃ । ઘટે કમ્બુગ્રીવવત્વાદૈર્વિકારાંશસ્ય પરિત્યાગેન
મૃદનુભવવત્ જગત્યાં નામરૂપાદિવિકારાંશપરિત્યાગેન કારણભૂત-
સદનુભવઃ સિધ્યતીતિ તાત્પર્યમ્ । એવમનયા ત્રિપાદ્યા જ્ઞાનયોગ ઉક્ત્ઃ ।
ઉત્તરયા પગ્ચપાદ્યા કર્મયોગમાહ મા ગૃધો મા કામં કૃથાઃ । ધનં કસ્યસ્વિત્ર
કસ્યચિદિત્યર્થઃ ।

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત્ સમાઃ ।

એવં ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ ૨ ॥

ઇહ લોકે કર્માણિ વિહિતાનિ કુર્વન્નેવ શતં સમાશ્ચિરં જિજીવિષેત્
જીવિતુમિચ્છેત્ । શાશ્વતમેવાત્ર (જીવિતં) વિવક્ષિતં કર્મયોગકુલ-
ભૂતમ્ । એવં ત્વયિ નરે કર્મ ન લિપ્યતે સડ્ગાય ન ભવતિ । ઇતો
માર્ગાદન્યથા નાસ્તિ । નિષ્કામવિહિતકર્માચરણાદન્યો માર્ગો નાસ્તિ
કર્મલેપાભાવાયેત્યર્થઃ ।

અસુર્યા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસાવૃતાઃ ।

તૌસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ ચે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

અન્ધેન તમસા વૃતાઃ જ્ઞાનશક્તિપ્રવિલયનાત્ । અસૂન્ પ્રાણાન્
રાન્ત્યપહરન્ત્યપગતપ્રજ્ઞાન્ કુર્વન્તીતિ પ્રજ્ઞાપરિપન્થિનો ભાવાઃ અસુરા
ઉચ્ચન્તે । તદ્દિતત્વાદસુર્યા નામ તેઽસ્મદૃષ્ટિપરોક્ષાઃ લોકાઃ સન્તીતિ

શેષઃ । યે કે ચાત્મહનઃ પ્રકરણાદાત્મજ્ઞાનશૂન્યત્વાત્ કર્મલેપત્વાચ્ચ
 હેતુભ્યાં શરીરાદ્વિજ્ઞાનમયસ્ય પૃથક્કરણાભાવાદન્તકાલે આત્મનો હન્તારઃ
 પ્રજ્ઞાપરિચ્યુતેઃ સ્થાવરસામ્યમિતા ઇત્યર્થઃ । તે તાન્ પૂર્વોક્તાનસુચ્યાલ્લોકાન્
 પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ । મૂર્છિતસ્ય ચાદૃશો લોકસ્તાદૃશા એષાં લોકા ઇતિ
 વિજ્ઞાયતે । જ્ઞાનયોગીત્વિહૈવાત્માનમનુભવતિ । કર્મયોગિ ત્વલિપ્તવાદ્
 અન્તતઃ પ્રાપ્તોત્યમૃતત્વમ્ । અપરસ્ત્વાત્મહાજુગુપ્સિતગાતિર્ભવતીતિ
 પર્યવસન્નં તાત્પર્યમ્ ।

અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્તુવન્પૂર્વમર્ષત્ ।
 તદ્ધાવતોડન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠત્તસ્મિન્નપો માતરિશ્વા દધાતિ ॥ ૪ ॥

એકં સર્વોપાદાનત્વાત્ સર્વાત્મકમિતિ કેવલં કિમપિ વસ્તુ । અનેજત્
 સ્વભાવાદયઞ્ચલમ્ । મનસો જવીયો વેગવત્તરં ધર્મભૂતજ્ઞાનદ્વારા ।
 પૂર્વમર્ષદ્રશ્યદેનદેવાનાપ્તુવન્ પશ્ચાન્ન પ્રાપુઃ । તત્તિષ્ઠદયઞ્ચલમેવ ધાવતો-
 ડન્યાનત્યેતિ અતિલડ્ઘતે । તસ્મિન્ માતરિશ્વા નિજક્રિયાશક્તિરૂપો
 વાયુરપોરસન્દધાતિ ધારયતિ । યદલેપત્વાત્ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મત્વાત્
 સર્વાતિગત્વાચ્ચાન્યાભિર્વિભૂતિભિરસ્પૃશ્યમાસીત્તત્ર માતરિશ્વાના નિમિત્તેન
 રસઃ સૂક્ષ્મો ભૂત્વા પ્રાણાત્મકો પ્રિયમાણો યોગં પ્રાપેત્યર્થઃ ।

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્દન્તિકે ।
 તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્દુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥

તદેજતિ તન્નૈજતિ પ્રાગુક્તરીત્યા । તદ્દૂરે સૂર્યમણ્ડલાન્તર્વર્તિત્વાત્ ।
 તદન્તિકે હૃદયાન્તર્વર્તિત્વાત્ । તદસ્ય સર્વસ્યાન્તર્ન કેવલં મણ્ડલ-
 હૃદયયોઃ । તદસ્ય સર્વસ્ય બાહ્યતઃ । પૂર્ણમિત્યુક્તં ભવતિ । દ્વિરઃ
 પાદપૂરણઃ ।

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।
 સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ૬ ॥

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ । આત્માનં ચ સર્વભૂતેષુ ।
 તતોડનુભવાન્ન વિજુગુપ્સતે ન કસ્મિંશ્ચિદ્વસ્તુનિ જુગુપ્સાવાન્ ભવતિ ।
 સર્વત્રાત્મદર્શનાત્ । અસ્થાનુભવસ્તુ તેન ત્યક્તોનેત્યેવ ।

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।
 તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ ૭ ॥

વિજાનત આત્મજ્ઞાનિનો યસ્મિન્ દશાવિશેષે સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂત
અપૃથગભાવેન દર્શનાત્ । તત્ર દશાવિશેષે એકત્વમનુપશ્યતઃ પુરુષસ્ય
કો મોહઃ કઃ શોકઃ । મોહશોકૌ ન સ્યાતામિત્યર્થઃ । પૂર્વત્ર વિકારાંશ-
ત્યાગેન બ્રહ્માનુભૂતિર્વિવક્ષિતા । અત્ર સર્વસ્યાપિ બ્રહ્મત્વેન દર્શનં
વિવક્ષિતમ્ । વિકારાણાં વિષયત્વેન સેવાસંસારઃ । વિભૂતિત્વેનોપાસનં
તુ પૂર્ણાનુભૂત્યપ્રતિદ્રન્દ્રીતિ ।

સ પર્યાગચ્છુકમકાયમત્રણમસ્નાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્ધમ્ ।
કવિર્મનીષીપરિભૂઃ સ્વયંભૂર્યાથાતથ્યતોડથાન્ વ્યદધા-
ચ્છાશ્ચતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥ ૮ ॥

સ મુક્તઃ પુરુષોડકાયમશરીરં અત્રણમભેદત્વાત્ અસ્નાવિરમભૌતિક-
ત્વાત્ । શુદ્ધમમલિનમ્ । અપાપવિદ્ધં અસડગત્વાત્ । શુદ્ધમમૂતં જ્યોતિર્મયં
દિવ્યં વપુઃ પર્યાગાત્ પ્રાપ । કવિર્મન્ત્રદર્શી મનીષી મનસ ઈશઃ પરિભૂઃ
સર્વાત્મભાવેન વ્યામઃ સ્વયંભૂરમૃતે દિવ્યે વપુષિ સ્વયમાવિર્ભાવાત્ । સ
પુરુષોડથાન્ વેદિતવ્યાનંશાન્ યાથાતથ્યતઃ સત્યતયા શાશ્ચતીભ્યઃ
સમાભ્યઃ ચિરં લોકે જિજ્ઞાસૂનામર્થે સ્થિતયે વ્યદધાદ્રયયામાસ । અભિ-
દધાવિત્યર્થઃ । ઋષેરાત્માન્વિતૈવ પરોક્ષવદેષોક્તિઃ । ઈશ્વરાધિ-
કારોડયમિત્યેકે ।

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચેડવિદ્યામુપાસતે ।
તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥ ૯ ॥

યે અવિદ્યાં કેવલાં નિદ્રામિત્યર્થઃ । સા જ્યવિદ્યા કેવલા । યતસ્તદા ન
કિંચિદ્વિજાનાતિ । તે અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ જ્ઞાનશૂન્યત્વાત્ । યે
વિદ્યાયાં કેવલાયાં ત્રચ્યાદિવિદ્યાયાં લોકજ્ઞાનાત્મિકાયાં ચરતાઃ સક્તાઃ ।
તે તતઃ પૂર્વોક્તાત્તમસઃ ભૂય ઇવ તમઃ પ્રવિશન્તિ ।
વિકારાવિજ્ઞાનેનાસમુચ્ચિતં વિજ્ઞાનં કદાચિત્ર બ્રહ્મજ્ઞાને ।
ભેદેન વિકારગ્રહઃ । અભેદેન બ્રહ્માનુભવ
ઇતિ પરસ્પરવિરોધાત્ । નૈવં વિભૂત્યુપાસનોચ્છેદઃ । તત્ર વિકારાણાં
પૃથક્ત્વેનાગ્રહણાદવિદ્યૈવેતિ । ઉઃ પાદપૂરણઃ ।

અન્યદેવાહુર્વિદ્યયાન્યદાહુરવિદ્યયા ।
ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચયક્ષિરે ॥ ૧૦ ॥

વિદ્યયા વક્ષ્યમાણયા અન્યદેવ ફલમાહુઃ । અવિદ્યયા વક્ષ્યમાણયા

અન્યત્કલમાહુઃ । યે નસ્તત્ પ્રકરણં વિચયક્ષિરે તેષાં ધીરાણાં
સકાશાદિતિ શેષઃ । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુશ્રુમ શ્રુતવન્તઃ સ્મઃ ।
યદ્યપ્યવિદ્યાવિદ્યે નિષ્કુલે કેવલે તથાપિ તે પ્રકારાન્તરેણ સમુચ્ચિતે
કુલદે ઇતિ ભાવઃ ।

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વાં વિદ્યાયાઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૧૧ ॥

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચોભયં તત્સહ સમુચ્ચયેન યો વેદ યુગપદ્ધિદ્વાનવિદ્વાંશ્ચ
ભવતીત્યર્થઃ । કસ્ય વિદ્વાન્ કસ્યાવિદ્વાનિતિ ચેત્ ઈશ્વરસ્ય વિદ્વાન્
પાર્થક્યેન વિકારાણામવિદ્વાનિતિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । સ ચાવિદ્યાયા પાર્થક્યેન
વિકારાણામપરિજ્ઞાનેન નિમિત્તેન મૃત્યું પ્રમાદં તીર્ત્વાં વિદ્યયેશ્ચરાનુભૂત્યા
અમૃતં શાશ્વતં બ્રહ્મભાવેન સ્થિતિમશ્રુતે પ્રાપ્નોતિ । જગદ્ઃ પૃથગ્ભાવેન
જાનન્નનુભવતિ સ ઈશ્વરં લક્ષણતો જાનન્નપિ નૈવાનુભવતિ । અત એવ
કેવલાં વિદ્યાં ન્યષેધત્ । ઈશ્વરસ્યાવિદ્વાન્ પ્રપગ્ચમવિજાનન્નપિ ન
સમાધિસ્થઃ । તં તુ નિદ્ધિતમેવ પશ્યામઃ । અતઃ કેવલામવિદ્યાં નિનિન્દ ।
અવિદ્યાવિદ્યાયોઃ પ્રાગુક્તરીત્યા સમુચ્ચયઃ સ સમાધિરેવ ।

અન્નં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચેઽસમ્ભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ સમ્ભૂત્યાં રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

યે અસમ્ભૂતિં સમ્ભૂતિપ્રતિદ્વન્દ્રિનં વિનાશમુપાસતે કેવલં મ્રિયન્ત ઇતિ
યાવત્ । તે અન્નં તમઃ પ્રવિશન્તિ । યે સમ્ભૂત્યાં રતાઃ જન્મ પ્રાપ્તા ઇતિ
યાવત્ । તે તતો ભૂય ઇવ તમઃ પ્રવિશન્તિ । કેવલેભ્યો મૃતેભ્યો જાતાઃ
કેવલા અધિકે તમસિ પ્રવિષ્ટા ઇતિ ભાવઃ ।

અન્યદેવાહુઃ સમ્ભવાદન્યદાહુરસમ્ભવાત્ ।

ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચયક્ષિરે ॥ ૧૩ ॥

સમ્ભવાદન્યદેવ કુલમાહુર્વક્ષ્યમાણાત્ । અસમ્ભવાદ્વિનાશાદન્યદેવ
કુલમાહુર્વક્ષ્યમાણાત્ । યે નઃ (અસ્મભ્યં) તત્ પ્રકરણં વિચયક્ષિરે ।
તેષાં ધીરાણાં સકાશાદિતિ શેષઃ । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુશ્રુમ શ્રુતવન્તઃ
સ્મઃ । યદ્યપિ મરણજન્મની કેવલે તમઃ પ્રવિશહેતૂ તથાપિ પ્રકારાન્તરેણ
સમુચ્ચિતે કુલદે ઇતિ ભાવઃ ।

સમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વાં સમ્ભૂત્યાઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૧૪ ॥

સમ્ભૂતિ ચ વિનાશં ચ તદુભયં સહ સમુચ્ચયેન ચો વેદાનુભવતિ યુગપજ્જાતો
મૃતશ્ચ ભવતીત્યર્થઃ । અભિમાનત્યાગાદત્ર શરીરે મૃતઃ । તપસાડડભ્યન્તરે
જ્યોતિષિ તાદાત્મ્યાજ્જાત ઇતિ વિવેકઃ । સ ચ વિનાશેન
દેહાભિમાનત્યાગેનાત્ર શરીરે મરણેન મૃત્યું પ્રમાદં તીર્ત્વા ।
સમ્ભૂત્યાડડભ્યાન્તરે જ્યોતિષિ તાદાત્મ્યાદિવ્યેન જન્મનાડમૃતં
બ્રહ્મભાવમશ્રુતે પાપ્રોતિ ।

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ ।

તત્ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥ ૧૫ ॥

સત્યસ્ય પ્રત્યગાત્મનો મુખં ભૂમાણલવર્તિ દિવ્યમાન્તરં ચક્ષુર્હિરણ્યમયેન
પાત્રેણાક્ષણોરુપરિભાગેન પાત્રાકારત્વાદેષ ભાગઃ પાત્રં હિરણ્યમયમિતિ
રૂપિતઃ । અપિહિતમાચ્છાદિતમ્ । અતો વયમન્તરન્યાઃ । પૂષન્
સૂર્યમાણલાન્તર્વર્તિન્ પુરુષ ત્વં તદપાવૃણુ કુર્વપાવૃતમ્ । કસ્મૈ પ્રયોજનાય
સત્યધર્માય પ્રત્યગાત્મધર્માય દૃષ્ટયે પ્રતીચ્ચૈ દૃષ્ટય ઇતિ ભાવઃ ।

પૂષન્નેકર્ષે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્ સમૂહ ।

તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે

પશ્યામિ ચોડસાવસૌ પુરુષઃ સોડહમસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

પૂષન્ પોષક એકર્ષે સર્વમન્ત્રાણાં દ્રષ્ટઃ । યમ નિયામક પ્રાજાપત્ય
પ્રજાપતેરભાણ્ડાત્મનો હિરણ્યગર્ભાત્મના મણ્ડલે પ્રાદુર્ભૂતસૂર્ય- ભગવન્,
વ્યૂહ સન્નાહય રશ્મીન્ કિરણાન્ । સમૂહ એકીકુરુ । મમ પ્રાણાનાં
સર્વેષાં સજાતીયાનામનુગ્રહાયેતિ ભાવઃ । રશ્મયો હિ પ્રાણા અધ્યાત્મમ્ ।
તેજસ્તેજોમયં યત્તે કલ્યાણતમં રૂપં તત્તે પશ્યામિ । ચોડસૌ અસૌ
પુરુષઃ સોડહમસ્મિ । સાક્ષાત્કારાદન્તરમિદમુચ્ચયતે ।

વાયુરનિલમમૃતમથેદં ભસ્માન્તં શરીરમ્ ।

ઐ ક્વતો સ્મર કૃત્તં સ્મર ક્વતો સ્મર કૃત્તં સ્મર ॥ ૧૭ ॥

વાયુરનિલં નિલયનરહિતમમૃતં વસ્તુ । સ્ફગરહિત ઇતિ યાવત્ । અથેદં
શરીરં ભસ્માન્તં નશ્વરમિત્યર્થઃ । માતરિશ્વન એવૈષા સ્તુતિર્ભવતિ । ઐ
પ્રણવરૂપકતો સર્વક્રિયાકારિન્ વાયો સ્મર મામિતિ શેષઃ । કૃતં મયા
કૃતં પુણ્યં સ્મર । વાક્યસ્ય દ્વિર્વચનં પ્રાર્થનાયામાદરાતિશયાર્થમ્ ।

અગ્ને નય સુપથા રાયે અસ્માન્

વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।
યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં
તે નમ ઉક્તિં વિધેમ ॥ ૧૮ ॥

દ્યુસ્થાનમન્તરિક્ષસ્થાનં ચ દૈવતે પ્રાર્થિતે । અથ પૃથિવીસ્થાનં પ્રાર્થયતે ।
અગ્ને દેવ અસ્માન્ રાયે સમ્પદે વિશ્વાનિ સર્વાણિ વયુનાનિ સ્થાનાનિ
વિદ્વાન્ ત્વં સુપથા શોભનેન માર્ગેણ નય । અસ્મન્ મત્તો જુહુરાણં
લજ્જાકરમેનો યુયોધિ પૃથક્કુરુ । તે તુભ્યં ભૂયિષ્ઠાં નમ ઉક્તિં વિધેમ ।
યદીશોપકમ્ય સૂર્યવાયુવૈશ્વાનરાણાં સ્તુત્યોપસંહરતિ । તત્
જ્ઞાપયત્યુપનિષત્ ઇશસ્તિસ્ર એતા દેવતા વિભૂતય ઇતિ વિભૂતય ઇતિ ।

અત્રાયં શ્લોકો ભવતિ ।
સંહિતાન્તાનુવાકોડયં ગોપ્યો વાજસનેયિનામ્ ।
ભાષ્યેણ લઘુનાડનેન દીપેનેવ પ્રકાશિતઃ ॥

॥ ઇતિ શ્રીભગવન્મહર્ષિરમણાન્તેવાસિનો વાસિષ્ઠસ્ય નરસિંહસૂનો-
ર્ગણપતેઃ કૃતિર્વાજસનેયિસંહિતોપનિષદ્ભાષ્યં સમાપ્તમ્ ॥

Proofread by Sunder Hattangadi

——
Ishopanishadbhashya - Ganapati Muni

pdf was typeset on April 1, 2025

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

